

ПОРІВНЯЛЬНЕ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО ТА ЗАРУБІЖНА ЛІТЕРАТУРА**Олена Бистрова, проф. (Дрогобич)**

ББК 83.3 (4)2

УДК 821.112.2 - 2

П.Тичина і М.Цветаєва: інтертекстуальний і компаративний аспекти

У статті аналізуються художні тексти крізь оптику компаративістського та інтертекстуального дискурсів. Об'єктом дослідження стали тексти Павла Тичини і Марини Цветаєвої.

Ключові слова: текст, компаративістики, інтертекстуальність, дискурс, мотив, образ.

Olena Bystrova. P. Tychna and M. Tsvetayeva: intertextual and comparative aspects.

Literary texts are viewed through the optics of comparative and intertextual discourse in the article. Works of Pavlo Tychna and Marina Tsvetayeva became a research object.

Якщо довіритись думкам Діонізія Дюришина, «об'єктом порівняльного дослідження можуть бути лише ті явища, які за своїми характерними ознаками й сутністю адекватні одне до одного в сенсі органічної приналежності до тієї ж самої структури більш високого порядку» [Дюришин 1979: 203]. Обрані для порівняльного аналізу тексти – поема Павла Тичини «Похорон друга» та цикл поезій Марини Цветаєвої «Стихи к Чехии» тяжіють до такої структури. Структурою високого порядку, на наш погляд, є слов'янська література на рівні історично точного часу – Друга світова війна, в окресі 1938 – 1942 років. Мета зіставлення – осягнення синтезу, узагальнень насамперед теоретичного характеру при дослідженні розгалуженої системи типологічних сходжень (у плані порівняльної типології). «...типологічні аналогії передбачають більш свободні стосунки, які не зумовлені прямим зв'язком, генетично» [Дюришин 1979: 173].

Обом поетам було притаманне почуття випереджаючої свідомості. Поруч ці дві постаті в колі слов'янських літератур не розглядалися, хоча в окресі тематики митці однієї доби, майже ровесники (роки народження – 1891 і 1892), представники двох слов'янських літератур не могли не мати певних перегуків. Створенню митцями зазначених текстів передували певні події в біографії обох поетів. П. Тичина був делегатом від України на паризькому конгресі оборони культури 21 – 25 червня 1935 року. Тут відбулася зустріч поета з Мариною Цветаєвою. Ця зустріч відгукнулася в поемі «Зустріч з Мариною», яка була надрукована в збірці «В серці у моїм» (1967) [Лисенко 2002: 4-5].

Створюючи поему-спогад про Марину, Тичина переклав її «Сад», який був написаний напередодні конгресу в Парижі. Поведінка Марини, її схвильованість від зустрічі з Пастернаком й іншими делегатами від країни, куди вона намагалася повернутись – «додому», набирають в поемі Тичини звучання трагічного передчуття: «Знаю: не любите мою музу – Я ж утікач...» У своєму страшному збудженні від зустрічі, гірко нарікаючи на емігрантську долю, Цветаєва вже не просто читала власні вірші, вона виплескувала свій біль. Тичина згадує: «І ми всі од несподіванки аж притихли. Бо ж чули, що горе велике у Марини» («Зустріч з Мариною»).

Для системного зіставлення ми відібрали ті явища текстів («Похорон друга» і «Стихи к Чехии»), які зближають цих митців у їх однозначному ставленні до таких світоглядно-філософських категорій, як батьківщина, свобода, народ, його незалежність, агресія та окупація та як, яким чином, якими художньо-естетичними шляхами досягається висвітлення модальності авторів. Наше завдання можна б було спростити, якби для порівняння взяти з боку Тичини лише його поезію 1945 р. – «Чехії». Типологічні сходження, адекватність щодо циклу Цветаєвої настільки очевидні, що така близькість значно звузила б наші спостереження. Але ж нас цікавлять віддалені сенси, а не лише те, що лежить на поверхні. Заклик до спротиву фашистам ніби калькований з цветаєвського: «Стань, Словакіє, на чати! / Годі, Чехіє, мовчати! / Буде свято в Братиславі, / І у Празі, у Градчанах...» [Тичина 1984: 482]

Для 1945 року ці заклики дещо спізнилися. Цветаєва сплеск своїх почуттів висловила 9 – 10 квітня 1939 р. (друга частина циклу), коли після Мюнхенської змови й розчленування Чехословаччини 1938 р. гітлерівці повністю захопили країну. Ніби те саме, ті самі думки й почуття, але й не зовсім ті на психологічному рівні висловлювань: Тичина – дорікає («Годі, Чехіє, мовчати!»), ніби всі роки війни чехи не чинили спротиву. Дещо спрощено звучить його віра у майбутнє свято (хіба ж воно вже не наступило в 45-му році?). Логіка віршової інтонації суперечить логіці звертання і посвяти «Чехії» у заголовку. Навіть не читаючи поезії, реципієнт вже знає її стратегію: поет буде звертатися до слов'янської країни зі словами любові, співчуття, віри в її щасливе майбуття. І помилиться. Бо інтонація заголовку, дуже прозорого і промовистого як до 1945 року, не збігає з монологічною інтонацією тексту – говорять самі чехи («Одняли у нас Судети»). Дещо сентиментальний пафос інтонації, якщо мати на увазі адресата. Звучить навіть наївно: «...справедливосте, – о, де ти?.. Лишенько!» Колективне «ми» раптом перетворюється на голос ніби ліричного героя або скоріше на голос суб'єкта-протагоніста, уособлення цілого народу: «Чути голос по Дунаю: «Потоплю фашизм у світі! / Сили що мої не зможуть – / Волга і Дніпро допоможуть. / Перемога буде – знаю! – / Чи весною, а чи в літі – / Розцвітем у цвіті».

У підтексті так і випинається до болі знайоме «чуття єдиної родини». Ось, якби б цей твір та з'явився б у 1942-му тоді, коли й «Похорон друга»... Заголовки обох текстів не відбивають їхню концептуальну цілісність. Окрім об'єктів, які напряду обумовлені заголовками (Чехія – друг), у творах є й інші. І насамперед це Німеччина. Ставлення до неї в обох поетів однозначно негативне. Проте Німеччина у Тичини – це лише втілення зла, фашизму, у Цветаєвої ж – це країна непередбаченого зла, амбівалентне утворення: «Полкарты прикарманила / Астральная душа! / Встарь – сказками туманила, / Днесь – танками пошла! / У Тичини: «Тобі в крадіжечках – як / Злодію ведеться».

Третій і четвертий рядки М. Цветаєвої вимагають запитальної інтонації, їх так і треба вимовляти, як перед судом совісті. Неоднозначність сприйняття реципієнтом країни з боку іноземця відзначив і А. Діма, убачаючи в цьому можливий напрям розвитку світової компаративістики («можливість оновлення компаративізму»): «Насамперед зазначимо, що уява про ту чи ту країну не може бути, і це закономірно, однаковою... Німеччина початку ХІХ ст. – це батьківщина не лише Гете, але й інших митців слова... соціальний підхід відіграє тут першочергову роль. Чим і пояснюється наявність образів «двох Німеччин» [Діма 1977: 149, 153].

В обох текстах незримо вітає тема гибелі. Тичина – геніальний поет, заангажованість його творчості 30-х років скоріше горе митця, ніж провина, він не міг назавше відійти від злетів ранніх поезій. І ця стримувана щирість і біль від необхідності стримувати свій справжній голос таки прорвалися і нагадали нам справжнього співця сонячних кларнетів, але на новому витку часу й думок. Єднає два тексти оголена совість їхніх авторів, їх почуття справедливості й ненависті до зла. Легко було б додати: і любові до власної країни, до власного народу. Але тут позиції обох поетів не співпадають. Модальність автора «Похорону друга» і конотації тексту нав'язні насамперед любов'ю до України («Воздвигне Вкраїна свого Мойсея...»), пафос і конотації цветаєвських рядків обумовлені любов'ю до чужого народу, який став своїм (хоча поетеса прожила в Чехословаччині лише три роки, саме тут її серце вперше заспокоїлося до певної міри після втрати батьківщини). У Тичини також була причина саме до Чехії ставитися з особливою щирістю. Тичина був у Чехії ще 1923 р., зустрічався із земляками, які були там на навчаннях. У 1927 р., коли почали перекладати його твори, то другим після російського був переклад чеською – в Празі [Новиченко 1983: 33].

Наш підхід до типологічних сходжень у текстах двох геніальних поетів однієї і тієї ж епохи, свідків тих самих подій – інтуїтивно-творчий, але який спирається на конкретні факти. Такі поети не могли по-різному ставитися до свого часу з його катаклізмами. Ця близькість проявила себе не лише в світоглядних засадах, але й в мистецьких. Це й гідний подиву та захоплення прояв високої духовності художників. Типологічні сходження зумовлені конкретним історичним часом, близькістю світосприйняття, демократичним талантом, неодмінною шляхетністю, благородством Поетів. Типологічних сходжень могло б й не бути,

якщо розуміти їх у суто теоретичних аспектах. Але вони є. Один з відомих європейських компаративістів з Нідерландів стверджує, що, поведінка людини, хоча б до певної міри, може бути охарактеризована за допомогою деяких припущень або умовностей. Без системи умовностей не можливе існування ні сфери культури, ні суспільства як такого... Це поняття (умовність – О.Б.) неодмінно включає в себе відтінок випадковості, довільності, і якщо даний момент відсутній, умовність поступається перед жорсткою регламентацією [Фоккема 1989: 461].

Митці одного покоління, але різних літератур і напрямів, які були свідками страшних катаклізмів ХХ століття, не могли не відгукнутися на них. Вони написали про події, які хвилювали всіх. На той час Тичина вочевидь перебував у полоні соціалістичного реалізму, але це ніяк не позначилося на поемі «Похорон друга», швидше, навпаки. Вважається, що Цветаєва належала модернізму, можливо краще сказати – авангардизму. Як і Тичина, вона великий самобутній поет. Обидва – представники «близьких» літератур, слов'янських. Випереджувальна свідомість, провіденційність Цветаєвої як поета виявила себе миттєво як реакція на події 1938-1939 років. Хто в світі з поетів, прозаїків, журналістів так пристрасно й гнівно, з такою вірою, ні, впевненістю передрік ганьбу й поразку Німеччини саме в цей час, у 1935 році.

Тоді, коли Цветаєва вже страждала й передбачала загибель фашистської Німеччини, СРСР сподівався на мир для себе (було укладено в 39-му р. мирний договір Рібентроп – Молотов). Хто тоді у переможній ході гітлертвців по Європі бачив їхній ганебний кінець? Цветаєва бачила: «О мания! О мумия / Величия! / Сгоришь, / Германия! / Безумие, / Безумие / Творишь!»

Вона бачила й те, що Гітлер не зупиниться на маленькій Чехії й піде далі. Чи страждав в ці роки Тичина, дома, в Україні? Саме за Україною своєї молодості тужив. Тому і в евакуації він дуже стримано говорить про Україну й згадує її в ореолі суму й страждань: «Сумно грають / в оркестрі, / – а мені здається: плач / це з України... Сурми хай ридають!» За плечима обох поетів – мара зради, у Цветаєвої – країни, у Тичини – ідеалів. Цей біль додає гіркоти до тональностей обох текстів. Обидва тексти мають глибинний підтекст – особистісний і загально-культурний та історичний. Цветаєвський підтекст більш прозорий і має реальний коментар, наприклад, образ Мартовських Ід (перегук історико-символічний: у березні німці захопили Чехі – 15 березня 44 р. до н.е. за давньоримським календарем був забитий Юлій Цезар). Це стає підставою для передбачення загибелі фюрера.

Якщо Цветаєва, створюючи свій цикл віршів до Чехії, відмовилась від притаманної їй ускладненості поетичних форм, щоб відверто та зрозуміло для всіх висловити свій гнів і ненависть до фашизму і віру, навіть упевненість в його знищенні, то Тичина, навпаки, обрав для своєї поеми, її сповідального характеру нові, не властиві його поезії останніх років форми й інтонації. Можна сказати, що нова манера митця – це романтизована філософічність, яка сприяє імпліцитному висловлюванню думок. Ця манера покликана відвернути увагу прискіпливих поціновувачів поезії провідного радянського поета, увінчаного неаби-якою славою від думок підтексту. Ліричний герой підкреслено наближений до автора та до екзистансу, до конкретного, реального життя у конкретній ситуації: «Я синій сніг од хати відкидав». Це відволікаючий увагу спосіб приховати інший план, інший плин думок, подій і ставлення до них, – рецепції їх.

Поетеса випробовує різні поетичні ходи, різні засоби, які є в арсеналі кожного митця. Як і в Тичини є у неї алітеровані рядки, еліптичні конструкції, численні риторичні фігури, анжанбемани (їх менше, ніж у Тичини), але є й такі форми, які ніби запозичені у Павла Григоровича. Типологічні сходження поетичної форми чи випадково знайдене співзвуччя для висловлення (передачі?) горя, безвиході, відчаю.

Наші зіставлення впритул підходять до проблем інтертекстуальності, а саме до одного з її проявів – архітекстуальності або паратекстуальності за шкалою М.Гловінського (трансітертекстуальність, автоінтертекстуальність, паратекстуальність, метатекстуальність, гіпертекстуальність, автоінтертекстуальність, архітекстуальність, деконтекстуалізація, реконтекстуалізація) [Glowinsky 1986]. Якщо взяти за основний нерв зіставлення Чехію в обох поетів, то і ставлення до неї не просто позитивне (меліоративне), воно інтимно-меліоративне: у

Цветаєвої воно обумовлене ставленням матері до місця народження сина (доля йому, як і матері, приготує страшний фінал), а в Тичини його думкам про долю слов'янських народів й про загиблого друга в боротьбі з тим самим ворогом, який розтоптав незалежність маленької країни («Триста лет неволи./Двадцать лет свободы»). Загибель Ярослава зливається з загибеллю Степана, якого хоронять, і це вже реквієм по всіх, хто віддав своє життя за свободу: «...і реквієм душа співала хором».

Для передачі гіркої пафосу поети вдаються до ситуативно організованої мови, лексики небуденної. У Тичини це підкреслено книжні слова, у Цветаєвої – архаїчна лексика, слов'янізми, оказіоналізми: «Тичина Цветаєва рентген, зарідав, процесія, зоря орел, тур, лани, фазаны, сокира, рукоплеск, слов'янства, реквієм, безсмертя, оны дни, гунны, дева, днесь, скульптор, знамена, меч, тиран, вежды, мумия, безумие, творец, Бедлам, катафалк, орди, свячені ножі, веший, бес, инок, глашатай, благодать, аероплан, сатанинська арена, скрижаль, со святыми упокой».

Анімалістика представлена й у Тичини: кінь, вовк, собака, змії, як і в Цветаєвої, і в Тичини є тут свої антиподи: кінь баский – вовк.

Повністю поділяємо думку про те, що «Сучасна літературна наука базується на розумінні художніх процесів як поєднання та взаємодії «свого» й «чужого», національних і наднаціональних елементів та структур... «Сучасні дискурси літературного процесу виходять з того, що національні літератури не розвиваються самі по собі, а існують в певних контекстах і системах (регіональних, зональних, європейських тощо), у зв'язках і взаємообміні з іншими літературами. Що їм притаманні спільні закономірності й структури їхнього руху» [Наливайко 2002: 25 – 26]. І порівняльна типологія, яка зосереджується на вивченні аналогій і спільностей літературних явищ, їхніх контекстів і систем, є найбільш продуктивним напрямом сучасного порівняльного літературознавства.

Визначним фактором, який обумовив можливість зіставлення типологічних сходжень у текстах Тичини й Цветаєвої, є їхня «індивідуальна свідомість» [Кассирер 2002: 79] та її проекція на спостереження тих самих явищ у єдності часу й простору. М. Бахтін, досліджуючи поетику Достоевського, дійшов до думки, що «жодні людські події не розгортаються у межах однієї свідомості... Свідомість, по суті, множинна. Він (Достоевський – О.Б.) просунув естетичне бачення в глибину, в нові глибинні шари, але не в глибину несвідомого, а в глибину – висоту свідомості» [Бахтин 1977: 301].

Важлива думка: глибинні шари свідомості митця охоплюють дійсність у різних її проявах, і в решті-решт таким чином просувають віддалену свідомість до розуміння буття або якогось певного його прояву у часі та просторі як цілість, як синтез проявів духовності. В якійсь мірі індивідуальна свідомість у певному часі є розщеплення свідомості індивідууму на різні шари. У Тичини часу творення поеми це трагічне сприйняття похорон як таких, тужіння за другом і Україною, гордість за народ, що бореться, віра в перемогу, ненависть до ворога і в глибинах свідомості відчуття провини перед власним талантом та ідеалами молодості. У Цветаєвої це одночасне розщеплення свідомості на рівнях гніву до гітлерівської Німеччини, болі за долю Чехії і її народу, віри в його перемогу, любові до сина і в глибинах свідомості – острах: як прийме її повернення вітчизна. «Похорон друга» притягує своєю загадковістю, неможливістю повного проникнення у текстові глибини, «Стихи к Чехии» хвилюють оголеністю сенсів, безпощадною ширістю почуттів поета, а спостереження ж за близькістю обох вражають своїми перегуками і співпадіннями майже на всіх рівнях літературознавчої теорії.

Література: Бахтин 1977: Бахтин М. План доработки книги. Проблемы поэтики Достоевского / Михаил Бахтин // Контекст. 1976. – М. : Наука, 1977. С. 293-316. Дима 1977: Дима А. Принципы сравнительного литературоведения. Пер. з румунської. / А. Дима. – М. : Прогрес, 1977. Дюришин 1979: Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литературы. Пер. со славацкого / Д. Дюришин. – М. : Прогресс, 1979. Кассирер 2002: Кассирер Э. Философия символических форм. Феноменология познания. / Э. Кассирер. – М. – СПб, 2002. – Т.3. – 280 с. Лисенко 2002: Лисенко Н. Зустріч з Мариною Цветаєвою. / Н. Лисенко // Марина Цветаєва. Вибране. Вірші, поетм, драма у перекладах Валерії Богуславської. – К. : Надруковано в ТОВ „Клякса”, 2002. Наливайко 2002: Наливайко Д. Літературознавча компаративістика: Стан, Проблеми. / Дмитро Наливайко // Слово і час, 2002, №2. – С. 25-26. Новиченко 1983: Новиченко Л.

В поколіннях я озвуся” (Творчість Павла Тичини) / Л. Новиченко // Павло Тичина. Зібрання творів у дванадцяти томах. Том перший. К.: Наукова думка, 1983. – С. 2-35. *Тичина 1984*: Тичина П. Зібрання творів у дванадцяти томах. / Павло Тичина. – К.: Наукова думка, 1984. – Том другий. *Фоккема 1989*: Фоккема Д. Проблемы сравнительного изучения литератур. / Д. Фоккема // Известия АН СССР, серия литературы и языка. Т. 48, 1989, №5. – С. 461. *Glowinsky 1986*: Glowinsky M. O intertekstualnosti / Glowinsky M // Pamietnik literacki. Rocznik IXXVII, zeszyt4.-Вид. Польської АН. 1986.

В статті аналізуються художественні тексти сквозь призму компаративістического і інтертекстуального дискурсов. Об'єктом дослідження стали тексти Павла Тичини і Марини Цветаєвої.

Ключевые слова: текст, компаративістика, інтертекстуальність, дискурс, мотив, образ.

Людила Грицик, д.ф.н., проф. (Київ)

Порівняльні контексти історії літератури

Монографія «Стихія в системі. Європейська метафізична поезія XVII – першої половини XX ст.: мотивно-тематичний комплекс, поетика, стилістика» (К.: «Ніка-центр», 2014, 356 с.) Т. Рязанцевої супроводжувалася появою низки статей (С.Борщевського, О.Дубініної, М.Громової, І.Заярної, М.Ткачука), у полі зору яких також була метафізична поезія або її традиції в літературах XX ст. Для мене очевидним є те, що матеріалом, методами дослідження, визначеними підходами робота Т.Рязанцевої однаково важлива і в осмисленні/вивченні зарубіжної літератури, і в утвердженні статусу і перспектив/можливостей компаративістики, і, це теж очевидно, теорії літератури (зокрема в тому, що стосується літературних епох, жанрових трансформацій, порівняльної поетики). Так, аналізуючи поезію різних авторів, їх «виразні індивідуальні характеристики» на різних (світоглядних, тематичних, поетикальних, стилістичних) рівнях, авторка схиляється до думки (її відстоює й Г. Жульєн) про те, що метафізичну поезію можна окреслити «як самостійну стильову течію європейської літератури», де «течія» розуміється широко, як поняття «виразно горизонтальне і діахронічне», що охоплює різні літератури.

Я знайомилася з монографією Т.М. Рязанцевої в широкому, майже двадцятирічному (з часу кандидатської дисертації 1995 року) контексті і простежити, що і як змінилося в методах дослідження, виборі матеріалу, до якого берега – історії літератури, компаративістики чи теорії літератури схиляється дослідниця. Мене приємно вразило, що дослідження виконувалося без поспіху і без натуги. Інколи складається враження, що Т.М. Рязанцева «смакує» тим матеріалом, який у неї під руками: один у книзі «Змалювати душу», з чітко вираженим компаративним аспектом, завданням якої було показати «концептизм як напрям у метафізичній поезії» в літературі Європи доби бароко, і трохи інший не лише матеріалом (хоч там з'явилися і Лорка, і Цветаєва) – у книзі «Бранець вічності: аспекти творчості Олекси Стефановича», і ще інше завдання визначає Т. Рязанцева в монографії. Авторка на своєму матеріалі – європейських літературах – коригує визначення ключових характеристик метафізичної поезії, її динамічний характер, «рух», супроводжуваний/стимульований різними чинниками і зумовлений соціальними обставинами, конфесійними відмінностями, нерівномірний у своєму розвитку і такий, що має типологічно споріднені явища у різних національних літературах, проявлені на різних рівнях. Визначені Т. Рязанцевою синхронний та діахронний аспекти порівняльного вивчення метафізичної поезії, як показує дослідження, обумовлені і спричинені її баченням метафізичної поезії, основних тенденцій/трансформацій мовно-тематичного комплексу, поетики у різних літературах. «Такий аналіз, – зазначає авторка, – допоможе визначити загальну схему розвитку метафізичної поезії в річищі європейського літературного дискурсу XVII – першої половини XX ст., а разом запропонує новий кут зору на творчість відомих письменників». Так, у розділі 3 стосовно метафізичної поезії в українській та російській літературах першої половини XX ст. Т. Рязанцева не просто констатує факт «побутування» її в цих літературах, тобто, не тільки